

historie, således politichefens og politidirektørens arkiv, for den økonomiske og sociale historie, som skøde- og pante-protokoller og skiftemateriale, og for personalhistorien, som skiftematerialet.

Ole Degn

Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847*. (Erhvervsarkivet, Universitetsforlaget i Århus, 1977). 435 s.

Hovedindtrykket af denne bog er, at det er et grundigt og metodisk dygtigt arbejde, der når sit mål; men også et værk, som viger uden om både fristende, dristige konklusioner og spændende sideblik til andre eller tilsvarende fænomener*. Dens emne er centralt: den danske provinskøbmænds hele situation i perioden 1815-47. Det er videnskabshistorisk centralt, fordi det er et problem, som har været drøftet lige fra samtiden til i dag, men næsten altid med samme slutresultat. Nu prøves det, der gennemgående har været resultatet – det viser sig i øvrigt, fordi vi her følger en ganske vist ikke stor samfundsgruppe, men til gengæld en gruppe, hvis indsats var af afgørende betydning for den gennemgribende ændring af dansk økonomi, som sætter ind i denne periode: overgangen til pengeøkonomi.

Strengt taget opdager man imidlertid ikke, at dette er bogens emne, før man kommer ret langt ind i den. Endnu, når vi er nået frem til side 61, kender vi ikke rigtigt bogens problemstilling eller problemstillinger. Den opmærksomme læser, der ved lidt om sagen, vil nok have anet, hvor det bærer hen; men det siges ikke eksplicit.

* Anmeldelsen gengiver i uddrag og noget ændret form indlægget som 1. officielle opponent ved disputalshandlingen på Odense Universitet 7. juli 1977.

Bogen er delt op på den måde, at først kommer der tre introducerende afsnit: Indledning, tidligere litteratur, og utrykte kilder. Derefter følger de tre centrale kapitler: Vareomsætning (102 s.), kapitalforhold (62 s.) og provinskøbmændenes sociale status (24 s.). Efter dette sluttes den egentlige fremstilling med et kapitel om centraladministrationens holdning til håndhævelse af købstadprivilegierne (29 s.). Der er imidlertid mere, nemlig foruden en konklusion et yderst omfattende bilagsmateriale på omkring 70 sider. Dertil kommer endelig kildefortegnelser og noter.

Indledningen karakteriserer kort periodens økonomi. Den opstiller derefter den klassificering, der vil blive brugt i bogen: For det første *detailhandlere*, som fik muligheder gennem et øget vareudbud af industri- og kolonialvarer fra de store handelscentre. Efterspørgslen øgedes tilsvarende i takt med befolkningstilvæksten i provinsbyerne. For det andet en gruppe af *mellemstore købmænd (bondehandlende)*, som kan siges at repræsentere den traditionelle handelsstruktur. De havde også detailhandel med købstadsindbyggerne; men en stor del af deres omsætning bestod i forbindelsen med omegnens landboere og forsyning af håndværkere med råvarer. Og for det tredje en gruppe af *storkøbmænd*, som nok varetog de samme funktioner som de to første grupper; men for hvem størstedelen af omsætningen bestod i systematiske produktopkøb til eksport delvis gennem købmændene med den traditionelle bondehandel og i engrossalg af importvarer til de øvrige købmænd.

Det hedder her, at den friere handelsomsætning medførte en differentiering mellem provinskøbmændene (s. 11). Det siges imidlertid straks efter, at det var et nyt vareudbud, der skabte detailhandlerne; den anden gruppe – bondehandlende købmænd – har jo været der hele tiden. Når det endelig gælder storkøbmændene

ne, så skulle det altså nærmest være dem, der var skabt af den friere omsætning.

Indledningen nævner videre kort, hvilke områder undersøgelsen især koncentrerer sig om. Her gøres der opmærksom på, at det har været et af undersøgelsens udgangspunkter, at der var store geografiske forskelle. Dette er et såre prisværdigt synspunkt; det kan ikke ofte nok understreges, at det gamle danske samfund i en lang række henseender ikke var nogen enhed. Lidt sammenligning med teorierne om regionsdannelse kunne nok have givet lidt mere perspektiv, også frem mod nutiden. »Kræfternes spil på markedet tenderer normalt mod at forøge snarere end at formindske ulighederne mellem regioner« (Myrdal).

Efter indledningen følger en gennemgang af tidligere litteratur om provinskøbmændene. Den giver en fyldig analyse af samtidens litteratur, der beskæftigede sig flittigt med emnet. Vigtig er navnlig den klare påpejning af, at de mange, der kritiserede provinskøbmanden for hans lave stode, var tilhængere af den liberalisme, der så en frigørelse af handelen som en vej til handelens vækst og fremme. Lige så væsentligt er det, at bogen her understreger, at senere forskning har været stærkt bundet til københavnske interesser og derfor været utilbøjelig til at se de gavnlige virkninger af provinsens forbindelse med Hamborg.

Det havde været ønskeligt, om disse to introducerende afsnit – indledning og litteraturoversigt – et eller andet sted samlet havde opstillet, hvad der er bogens hensigt. Der kræves for megen indforståethed. Et udblik til den norske debat om de tilsvarende problemer havde været rimelig (Tveite, Sverre Steen, Mykland, Sejersted).

Som nævnt er der endnu et introducerende afsnit »Utrykte kilder«. Her gennemgås forskellige typer af arkiver og arkivalier: købmandsarkiver, borgerskabsprotokoller, skiftesager, skøde- og pan-

teprotokoller, brandforsikringsprotokoller og handelsstatistisk materiale. Det er ikke alene beskrivelser af disse arkivalier, men også analyser med henblik på deres anvendelsesmuligheder. I det hele er der her tale om et kapitel af høj karat. Det er udtryk for fortrolighed med materialet og kritisk talent. For både økonomihistorikere og de mange lokalhistorikere vil det fremtidigt være en uvurderlig introduktion, som vi hidtil har savnet.

I dette afsnit kunne det nok have været rart med en karakteristik af skibsfartsstatistikken, der anvendes flere steder (s. 79, 106 og bilag 3, 14). Mere anledning til undren giver det dog, at Kommercekollegiets lister over danske skibe ikke er omtalt og anvendt. Det samme gælder de lister, der fra danske konsulater er indsendt om anløbende danske skibe, og disses farter turde vel være et væsentligt bidrag til karakteristik af dem og deres virksomhed – derom dog mere senere.

Straks efter de indledende kapitler følger værkets centrale afsnit. Det er kapitel 3, vareomsætning. Der indledes med en udførlig analyse af købmændenes rolle i udenrigshandelen. Her kommer betydningen af svingende konjunkturforskelde både regionalt i Danmark og internationalt klart frem i beskrivelsen, således at det er muligt at få et langt mere nuanceret billede frem end det, der kendes fra tidligere fremstillinger. Centralt står også behandlingen af handels- og betalingssædvanerne. Endelig gøres der i kapitlet rede for omsætningen med mindre landbrugere og andre borgere end købmænd. Her kan det anvendte kildemateriale kun i mindre omfang belyse forholdene, idet kontantomsætning og varebytte normalt ikke findes omtalt i handelsbøgerne. Det er derfor et område, hvor afhandlingen kun i begrænset omfang kaster nyt lys over forholdene.

Til gengæld får vi en fyldig og god besked om, hvordan købmændene organi-

serede deres udenrigshandel. Ikke mindst er kommissionshandelen behandlet fyldigt og fremlægger meget nyt om, hvordan den fungerede. Det nye ligger navnlig i, at vi her hører om danske provinskøbmænds udnyttelse af kommissions-systemet, for i sig selv er der ikke meget nyt i systemet sammenlignet med ældre tid. Af litteraturlisten fremgår, at forfatteren har benyttet Erik Arups disputats fra 1907 netop om kommissionshandelen. Vi har her et af eksemplerne på, at det ville have givet øget perspektiv over fremstillingen, hvis der var sket en relatering til den foregående periode og det generelle i samtiden. Sagt meget groft, så er det lige ved, at den ubefæstede læser kan få det indtryk, at kommissionshandelen er opfundet af Niels Nielsen Færch i Nibe.

Væsentligt i dette kapitel er også, at vi her for første gang får klare tal for vareindkøbenes fordeling på København og Hamborg. Side 112 og følgende dokumenterer, hvorledes de større østjyske købstæder købte mere i København end i Hamborg. Hamborg-Altonas fremtrædende position var kun markant i Vestjylland, selv om Fyn dog også købte flittigt i Lübeck, hvilket nok var omtrent det samme som Hamborg.

Vigtige emner i dette kapitel er tillige påvisningen af, hvordan de store købmænd var grossister for de mindre, og at landmændene gennemgående ikke var »i lommen« på købmændene. Også her savnes dog noget historisk perspektiv. Endelig får vi her for første gang en belysning af prangerens funktion som købmandens forlængede arm ude på landet.

Det følgende kapitel – nr. 4 – har overskriften »Kapitalforhold«. Under denne overskrift kommer imidlertid også en så spændende ting som et langt afsnit om svingningerne i nyetableringer. Det kan være lidt svært at se den direkte forbindelse til kapitalforhold. Her er også gjort forsøg på at opstille tal for årlige

fortjenester, og på grundlag af et stort antal boopgørelser vises, på hvilke poster købmændenes aktiver fordelte sig.

Alt dette er nyt. Det samme gælder det emne, der er taget op i kapitlets indledning: Fallitternes sammenhæng med konjunkturerne.

I afsnittet om købmændenes sociale status er de søgt indplaceret i det almindelige samfundssystem. Selv om kapitlet er påfaldende teorilos i betragtning af den omfattende debat, der i de senere år har løbet om emnet social stratification, siges der dog også her vigtige ting om de sociale lag inden for købmændsstanden, om social homogenitet blandt storkøbmændene og om deres fremtrædende rolle i byernes styre.

Bogens 6. kapitel er uden tvivl det svageste. Det hedder »Centraladministrationens holdning til håndhævelse af købstadprivilegierne«. Det indeholder i og for sig udmærkede oplysninger om synet på de forskellige former for prangeri, og læseren får derigennem en del enkeltheder, som er nyttige til forståelse af forhold, der er omtalt i det foregående. Væsentligere er en analyse af bevillingerne til handel uden for købstæderne, der viser – hvad man også kunne vente – at afgørende var, om det var et område, der ikke naturligt kunne forsynes fra en købstad. I dette kan man imidlertid vel næppe se nogen særlig politik over for købstadprivilegierne.

Hermed er teksten færdig; men der er meget endnu i bogen, nemlig hele det store bilagsmateriale. I sig selv gør dette bogen til en håndbog eller et opslagsværk, som vil give den en flittig og intens udnyttelsesfrekvens ud i fremtiden.

Bilagsmaterialet er imidlertid også et udtryk for den kvantitative soliditet, der ligger til grund for teksten. Som det flere gange er sagt, har dette givet fremstillingen en betydelig nyhedsværdi, og da det samtidig er centrale emner, er det naturligt, at bedømmelsesudvalget fandt bo-

gen værdig til doktorgraden. Dette betyder dog ikke, at alt er, som det burde være. Derom vil vi nu høre.

Først det der tidligere i karakterbogen hed orden med skriftlige arbejder. Det kan synes at være petitesser; men det er nu ikke helt tilfældet, også fordi bogen, som jeg allerede har sagt og senere kommer ind på, i realiteten også er en håndbog.

Der er en indholdsfortegnelse. I betragtning af at der ikke er noget sagregister, burde indholdsfortegnelsen have været langt mere specificeret.

Det havde også været en rimelig håndsregning til brugerne, om indholdsfortegnelsen havde medtaget de meget værdifulde bilag, således at man eksempelvis kunne se både, at der er udførselstabeller for uld, smør og huder, og hvor de er.

Når vi så hopper om bags, så er der et personregister. Som sagt, så mangler der et sagregister. Det havde imidlertid været nyttigt, om man også kunne have slået op på stikord som f.eks. uld, sild, brændevinsbrænderier. Et stedregister er der sikkert også en hel del, der vil savne; det er jo betydningsfulde og nye ting, der siges om flere byer. Hvad selve personregisteret angår, ja da ville det indimellem have pyntet med lidt flere og mere præcise oplysninger.

Lad os tage lidt mere i rubrikken »orden«. I tabelhovederne s. 96 og 97 mangler årstal (de kan godt nok findes omme i bilagene); flere steder ville det også have været bekvemt med indbyrdes henvisninger. Bortset fra det her fremdragne er udenværkerne dog gode.

Om det ellers solide og omfattende kildegrundlag er der også nogle enkelte bemærkninger at gøre. Først noget, som egentlig har undret mig: der gøres forbløffende lidt ud af provinskøbmændenes rederivirksomhed. Side 60 nævnes

omhyggeligt flere kildegrupper, som ikke er udnyttet, men blandt disse mangler – som allerede nævnt – Kommercekollegiets skibslistes, der tilmed for et enkelt år – 1843 – er trykt i C. H. Mossin: Fortegnelse over de i Kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsteen hjemmehørende fartøier.

En benyttelse af disse tabeller ville nok også have ændret nogle af bogens udsagn. I billedteksten s. 132 hedder det, at det kun var enkelte købmænd, som selv ejede skibe, men s. 218 siges det dog, at der var skibe blandt aktiverne i 30 pct. af boer med over 30.000 rbd. i status og 11 pct. i boer mellem 10.000 og 30.000 rbd. Denne sidste betragtningsmåde siger vel kun lidt om købmændene som redere. Tager vi nu imidlertid nogle af de større skibsfartsbyer, så får vi, at købmændene ejede mellem 80 og 90 pct. af skibene, når der regnes efter drægtighed. Det forholder sig sådan, at næsten alle større skibe i den danske provins var ejet af købmænd. De udprægede søfartsområder Tåsinge, Ærø og Fanø havde gennemgående ret små skibe.

Til en karakteristik af provinskøbmændene havde det således været væsentligt at medtage deres rederivirksomhed. Det er ydermere – naturligt nok – et signalement af den gruppe, der kaldes storkøbmænd. Dette materiale kunne yderligere have været suppleret med de skibsfartslistes, konsulerne indsendte til Kommercekollegiet. Her indberettede de om anløbne danske skibe i deres område, og dermed får man en opgørelse over fragt og ruter for danske skibe i perioden.

En anden kildegruppe, der mangler, er Nationalbankens vekslebøger. Af s. 60 fremgår, at forfatteren også har savnet dem og eftersøgt dem forgæves. En væsentlig række af dem står imidlertid velbevaret og ubrudt på loftet i Nationalbankens filial i Århus. Note 114, side 388, viser de med flid er blevet efter-

spurgt i København; men Århus-filialen, der dog netop var oprettet for at betjene provinskøbmænd, er ikke blevet spurgt, og der findes de altså.

Disse vekselprotokoller er ført i to rækker, dels for banco-veksler trukket på udlandet, dels for veksler trukket på København. De giver et udmærket indtryk af, hvilke handelshuse der benyttede systemet, og af omfanget af deres opnåede diskontering. Vi ser også, hvilke huse de enkelte købmænd især havde forbindelse med i Hamborg (Salomon Heine og M. J. Jenisch) og Altona (Donner og Baur). Bøgerne viser også tydelige sæsonsvingninger, således som det omtales side 134f. med juli-august og januar som de »dyre« måneder (f.eks. 4 gange så meget som i februar). Man har åbenbart skullet bruge penge til opkøb i sensommeren og til importen først på vinteren.

Af bl.a. de kopibøger, der også er bevaret i Nationalbankfilialen, får vi tillige underretning om vilkårene for de kassekreditter, bankkontoret begyndte at yde – vistnok for første gang i Danmark. Foruden dette ydede Den jyske Nationalbank også betydelige lombardlån.

Mens vi er ved bankkontorets virksomhed, springer vi frem til side 129. Her siges det, at kontoret ikke nåede at få afgørende betydning i denne periode. Dette står i modsætning til Axel Rubows udsagn i »Nationalbankens historie 1818-1878« (s. 246), hvor han siger, at det blev en betydelig fordel både for jyske og københavnske handlende (det var blevet lettere at arbejde med københavnske kreditter). Rubows bog er med i litteraturlisten, men der henvises ikke til den på dette sted (om i det hele taget noget sted). Forfatterens vurdering af det jyske bankkontor bygger udelukkende på en undersøgelse af en enkelt Kolding-købmænds arkiv. Rubow opgør dog bankkontorets vekselsomsætning i 1846-47 til godt 10 mill. rbd. – s. 332 er værdien af provinssens samlede import 1847 opgjort til ca. 8 mill.

Netop når det gælder periodens sidste år, kan der i øvrigt være grund til at ytre betænkelighed over for resultaternes rækkevidde. Den omstændighed, at resultaterne i vid udstrækning er afhængig af boopgørelser, bevirker, at huse, der har optaget nye metoder eller nye forbindelser i løbet af 1840'erne, måske i mange tilfælde ikke vil være repræsenteret og da navnlig ikke, hvis indehaverne har været forholdsvis unge.

Det er allerede sagt, at fremstillingen i det hele virker overbevisende. I teksten gemmer der sig imidlertid en række enkeltheder, som det nok kan være rimeligt at omtale nærmere.

Det betænkelige i kildematerialets rækkevidde fremgår af afsnittet side 84 om handelen på Norge. Det siges her, at handelen på Norge ikke blev finansieret ved kreditgivning fra dansk side, idet en sådan kredit ikke har afsat sig spor i handelsarkivernes korrespondance. Nu er det jo imidlertid kun et mindre antal arkiver, der er bevaret, og man kan nok spørge, om det ikke havde været rimeligt at se, hvad københavnske handelsarkiver kunne fortælle om provinssens handel. Netop på dette her område dokumenterer arkivet fra Suhr & Søn, at han som kommissionær for provinshuse ydede en betydelig kredit til norske firmaer (Birgit Nüchel Thomsen: Dansk-engelsk samhandel, 1966, s. 229 ff).

Et interessant fænomen strejfes på siderne 97, 98, 100 og 109. Det er handelshusenes tilbøjelighed til at specialisere sig på bestemte markeder. Her burde der nok være gået videre, nemlig i en undersøgelse af i hvor høj grad man holdt sig til faste forretningsforbindelser, og hvad der betingede disse (uddannelsesår, »arvede« forbindelser osv.). Uden at kunne dokumentere det har mange års beskæftigelse med disse arkiver efterladt indtrykket af en vis »stivhed« på bekostning af en fri søgen på verdensmarkedet, ledet af merkantile realiteter.

Flere gange har været nævnt ønsket om inddragelse af yderligere kildemateriale. Når det gælder vareindførselen, så omtales den s. 101f på grundlag af den officielle statistik, der starter i 1844. Afsnittet indeholder nogle ræsonnementer over, hvordan det kunne have været før 1844. Det ville have været en støtte for disse, hvis den engelske statistik havde været benyttet; den tillader at angive Danmarks direkte import fra England tilbage til 1827 (Birgit Nüchel Thomsen s. 114); det ville dog ikke på afgørende måde have ændret ræsonnementerne – det må siges til forfatterens anerkendelse. At den engelske statistik kendes via Birgit Nüchel Thomsens værk fremgår i øvrigt af s. 105, hvor det siges, at importen af jern og kul var tiltagende i slutningen af perioden; statistikken viser dog, at stigningen var der allerede fra 1820'erne. En inddragelse af den hamborgske statistik havde måske også været nyttig.

Undertiden savnes ræsonnementer. Det drejer sig f. eks. om prangerne (s. 155). Det ville have været lige så nyttigt og rimeligt med en forklaring på, hvorfor der blev indskudt dette led mellem købmand og bonde. Hvorfor kunne det ikke lige så godt have været folk ansat hos købmanden, der tog ud på landet? Ved vi i det hele taget, om det var så almindeligt med prangere, som bogen her giver det udseendet af? Af Finn H. Lauridsens bog om Chr. H. Nielsen i Hjørring fremgår det i hvert fald, at han i 1820'erne som »købmandskarl« i Ålborg udførte de samme funktioner som Cohns prangere. De mange klager over prangere siger ikke i sig selv noget om deres udbredelse.

Omvendt spekuleres der vist vel meget på et enkelt punkt i afsnittet om kapitalforholdene. Her møder vi tidligt nogle oplysninger og spekulationer omkring sparekasserne. Først det forhold, at sparekasserne fra 1830'erne begyndte med udlånsvirksomhed, det omtales s. 167 og

168 som nye muligheder for købmændene; men fremme på s. 207 må det konstateres med tal, at det alligevel ikke var nogen mulighed. Trods dette ræsonneres der side 167 over, at der var så mange købmænd blandt sparekassestifterne med det resultat, at dette måtte skyldes deres interesse i at kunne låne penge. Det oplyses samtidig, at embedsmændene udgjorde en endnu større andel af stifterne. Var det også for at låne? Er hele forklaringen ikke blot den, at netop de to samfundsgrupper var de eneste, der havde forudsætninger for at få de nye institutioner sat i system? Det er i hvert fald også sådanne forhold, der påpeges s. 243, når det gælder kommunale hverv.

De følgende afsnit indeholder gode redegørelser for svingninger i fallitter og etableringer samt købmændenes kreditmuligheder. I tysk og norsk forskning har man været optaget af kapitalkravene ved etableringen; det havde været naturligt også at tage dette op her.

Kapitlet om købmændenes sociale status rummer mange muligheder. Vi får her en række interessante oplysninger om lagdelingerne inden for handelsstanden og om familieforbindelsernes betydning. Det sker på grundlag af Svendborg, Middelfart, Assens og Holbæk. Populationen er jo ikke stor, og det kan sikkert give skævheder. Et eksempel er jødernes position, som den er omtalt s. 231; her får vi at vide, at der ikke var jøder i gruppen med den højeste økonomiske status. Havde udvalget af byer været et andet, f.eks. Århus, Randers eller Ålborg, ville der utvivlsomt have været adskillige i gruppe I. Tilsvarende skævheder kan gemme sig også på andre områder, uden at vi er opmærksom på det.

Om hele kapitlet gælder dog, at købmændene måles med sig selv. Der siges nok noget om forholdet til håndværkerne; men vi får egentlig ikke at vide, om en håndværker i den økonomisk betingede gruppe I er lavere placeret end en køb-

mand i gruppe I. Det er i det hele taget et ustillt og derfor også ubesvaret spørgsmål, om der var andre erhverv inden for gruppe I, og hvem det i givet fald var.

Det man savner mest i bogen – men som kan gøres nu, hvor den er skrevet – er forbindelserne til det generelle, en indplacering i den almindelige økonomiske udvikling. For det første, hvordan var den danske provinskøbmands stilling sammenlignet med andre provinskøbmænd i Europa? Var han mere selvstændig i forhold til de store metropoler? I hvor høj grad var han bankier for andre købmænd (f.eks. Muus s. 145)? Selv om det antydes flere steder, så mangler vi også systematisk oplysning om hans forhold til den fremspirende industri. Vi ved

heller ikke, hvor meget hans kreditgivning betød for andre erhverv. Hvordan var egentlig hans kapitalforhold i det hele taget? Var der f.eks. tale om, at forretningerne krævede en stadig større investering? Havde han en social placering, der gjorde ham og hans kolleger til en politisk og erhvervsmæssig ledende og initiativbærende gruppe? Der er i bogens titel foretaget en sådan indsnævring, at man ikke kan bebrejde forfatteren, at mange af disse spørgsmål står ubesvaret; men alligevel er det dem, der sidder tilbage efter læsningen. Hvad der imidlertid også sidder tilbage er en klar forestilling om, at den danske provinskøbmand ikke nær var så ringe, som man hidtil har troet. Det er virkelig nyrydning, der her er foretaget.

Vagn Dybdahl